

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Юсуф-Ахмад» достонининг ўрганилиш даражаси, достоннинг шаклланишида миллий эстетик манбалар ва унинг тарихий илдиэлари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о степени изученности народного эпоса «Юсуп-Ахмет», о национально-эстетических источниках и исторических корнях эпоса.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the level of research of an epos «Yusup-Akhmet», its national-aesthetic sources and historical roots.

**ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДЭСТАНЫ «ШЭРЬЯР» ДЫҢ СЮЖЕТЛИК ҚАТЛАМЛАРЫ
(Дэстан генезисине тийкар болған аўыспалы сюжетлер хэм олардың поэтикалық хызмети мәселеси)**

Ш.Кенесбаева – таяныш докторант

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сюжет қатламы, кўчма сюжетлер, сюжет ва эпос генезиси, достон поэтикаси: миф, эртак ва достон.

Ключевые слова: сюжетный слой, переносные сюжеты, генезис сюжета и эпоса, поэтика дастана: миф, сказка и эпос.

Key words: layer of the plot, transferred plots, genesis of the plot and epos, poetics of the epos: myth, fairy tale, epos.

Рус фольклористикасында «Странствующие сюжеты», «Блуждающие сюжеты», «Миграция сюжетов» деген түсиник, атамалар бар. Қарақалпақ фольклортаныўшы хэм әдебиятшылары бул атама-түсиниклерди өзлеринше «сюжетлердиң саяхаты», «сюжетлердиң көшип-қоныўы», «гезбе сюжетлер» деп атап келмекте. Жоқарыда келтирилген атама, түсиниклердиң хэммесин жыйнастырғанда, «аўыспалы сюжетлер» деген мәнис келип шығады.

«Аўыспалы сюжетлер» деген түсиник-атаманы биринши мәрте илимий айланысқа салған түркий халықлар аўызеки дөретиўшилигиниң жетик маманы В.М.Жирмунский болды [2:33]. Илимпаздың бақлаўы бойынша ҳәр қандай фольклорлық сюжетлер, соның ишинде ертеклер, ири сүйекли эпослық шығармаларға яғный дәстан-эпопеяларға қарағанда халықтан халыққа елден елге тез аўысуы уқыбына ийе [2:33]. Себеби, инсаният жәмийети қәдим заманлардан баслап мұдамы өз ара қатнасуы жағдайында жасап киятыр. Саўдагерлер, ҳәр қыйлы кәтқудалар (миссионерлер), елшилер адамзат бинә болғалы берли еллер менен еллердиң арасында курдай қатнап турған. Буны биз тарийхтан жақсы билемиз.

Миссионер-катқудалар, саўдагерлер, елшилер өзлерине бурын бийтанис елдиң, халықтың арасында жүрип, олардың жасаў шараяты, турмысы, үрип-әдети, салт-дәстүри, мәдений рааяжланыўының дәрежеси менен қызыққан. Тили, әдебияты, мәдениаты, аўызеки поэтикалық дөретиўшилиги менен танысқан. Өзлери де илимий-билимий дәрежелериниң шама-шарқына қарай оларға өз халқының дүрдана мийрасларының ең қызыклы көринислеринен айтып берип отырған. Нәтижесинде ертеклер, әпиўайы аңызлар, ири эпослық шығармалар елденелге, жерден жерге аўысып араласып келген. Олар сол елдиң жыраўлары, баксылары, басқа да жыршылары тәрәпинен жергиликли шараятка бийимлестирилип, жырланған. Жуўмағында ири сүйекли дәстанларды айтпағанның өзинде, киши көлемдеги эпослық дөретпелер болған ертеклердиң, эпсана-анызлардың ҳәр қыйлы вариантлары келип шыққан.

1905-жылы Хатанға экспедициясына басшылық еткен И.П. Талмачев эвенкийлердиң рус фольклорлық шығармаларына болған ықласын былайынша баянлайды: «Бул атасы басқалардың (инородцы) бизиң ертеклеримизди қандай дәзетленіў менен тыңдағанын биз өз көзимиз бенен көрдик. Мен Данила айтқан ертеклердиң есесине оған Илья Муромецтин қахарманлықлары ҳаққында сөйлеп бердим. Сондағы оның куўанышын ядымнан шығара алмайман. Даниланың «Балықшы хэм балық» ҳаққындағы ертекти еситкендеги тебиренген ҳәрекетин ҳеш умытпайман... Мүмкин ендигиден былай Даниланың ақылқлары булардың хэммесин қосық қылып айтып жүретуғын шығар? Олардың қазақлардан, рус саўдагерлеринен еситкен ертектери атасынан баласына жетип бармасына ким қарсы дәў айта алады?» [6:19].

Ҳәр қандай дәстан тутас эпикалық шығарма сыпатында бирден бинә болған емес. Дәслеп айырым көринислери, бөлимлери дөретилген. Соңынан ала олар өзлериниң көркемлик қунына қарай өз-ара бириктирилип дәстан-поэмаларға айландырылған. Дәслепки уақытта жыршылар өзлериниң нәзери түскен қахарманның халық ядында қалған ҳәрекетлерин болажақ эпослық шығарманың бир тараўы сыпатында жаратады. Соңынан, кейин, арадан уақыттың өтиўи менен бул шығарма тыңлаўшылардың талапларына ылайықланып кемкем толықтырылып барылады. Оған халық арасындағы ертеклик эпсаналар, аңызлар ҳәр қыйлы аўызша әңгемелер-гүрриңлер қосылады. Сөйтип, бара-бара үлкен поэмалар, эпопея-дәстанлар пайда болады. Бундай әндийше дүнья жүзи

халықлары эпосларының дөрелиў барысында басып өтилетуғын жол.

Илимпаз С.Ошеров Гомердиң «Одиссея» эпосына жазған алғы сөзинде былай дейди: «әэдлердиң (жыршылардың) жырлары көлеми жағынан онша үлкен емес еди. Ол жырлардың ҳәр қайсысы бир мифлик көриниске бағышланған болса керек. Бул жырлар бир уақыяның ямаса бир қахарманның этирапына кем-кем жыйналып, дүркинлерге айланады. Усы дүркинлерден эпослық поэмалар, эпопеялар дөрейди [1:13].

Әлбетте, бөлек-бөлек дүркинлерди жүйин билдирмей көркемлик жақтан бириктириў жыршылардың талантына, дүнья танымының дәрежесине байланысly. Мәселен, қарақалпақ халқының дүрдана дөретпелериниң бири «Шәрияр» дәстанын алып қарайық. Онда қанатлы қыял менен (фантастика) эпсанаўый уақыялардың (мифлерди), ертеклерди тигисин билдирмей байланыстырыўдың әжайып үлгиси бар.

«Шәрияр» дәстаны дүнья жүзи халықлары арасында бурыннан бар ертеклерди, эпсаналарды, қыяллы, қанатлы әңгемелерди (фантастика) еске түсиреди. Бул дөретпелер бизиң уллы дәстанымыз бенен мазмунлас, тамырлас, хэм ҳақыйқый аўыспалы сюжетлердиң галериясы сыпатында көзге тасланады. Буны биз дәстанды оқып баслағанда-ақ сезе баслаймыз.

Дарап Шах тоғыз мәртебе үйленсе де, өзине мийрасхор болғандай ул бала көре алмайды. Соның салдарынан сары уўайымға салынған хан әпиўайы адамның кийимин кийип, Мәккеге раўана болады. Бир күни кеште ол мийман болғандай баспана излеп жүрип, бир жайдың әйнегинен жақты шығып турғанын көреді хэм ишке нәзер таслайды. Иште үш гөззал қыз отыр екен. Ериксиз олардың әңгимесине қулақ салады. Олар бир нәрсе тоқып отырып, өзлериниң әрманларын айтысып атырғанға уқсайды. Қызлардың ең үлкені: - Егер, мен Дарап ханның хаялы болсам, бир пилләнең жипегинен сондай көп атлас тоқып шығар едим, ол болса ханның хэмме әскерлери жайғасатуғын шатыр тигиўге жетер еди, - дейди. Ортаншысы: - Егер, мени Дарап шах хаяллыққа алса, бийдайдың бир дәненинен қырық мың ләшкерине жететуғын шөрек жабар едим, - десе, қызлардың ең генжеси: - Мен ханға егиз перзент туўып берер едим, - дейди.

Хан үшеўине де үйленеди. Үлкен той береді. Ханның үлкен еки хаялы өзлериниң ўәделеринен шыға алмайды. Сонлықтан хан оларды сарайдан куўып жибереді. Кишкене хаялы айы-күни толғанда, егиз перзент туўады, уллы хэм қызлы болады.

Хан, хаялы жас босанарда, шикәрда жүреді хэм оннан хабар күтеди. Кишкене хаялы Гүлшараның бахытын күнлеген ханның тоғыз хаялы дуўахан кемпирдиң жәрдеми менен оның балаларының орнына пышық хэм күшик салып қояды. Жаңа туўылған нәрестелерди ағып турған өзекке таслайды.

Шикәрдан келгеннен кейин күнлес хаялларының, мәстан кемпирдиң өтиригине исенген хан Гүлшараны адам жасамайтуғын шөлистанлыққа апарып таслаўды буйырады. Күнлердиң биринде хан шорыларының Шырўан деген биреўи өзектиң терең түбинен алтын хэм гүмис айдарлы еки нәрестени таўып алады. Буны билип қойған ханның жаўыз хаяллары оны өлгенше сабайды хэм бул сырды тисинен шығармайтуғын ўәдесин алады. Хаяллар Қодар деген қассаптың жәрдеми менен нәрестелерди өлтирмекши болады. Лекин оларды Қараман деген қул қутқарып қалады. Алтын хэм гүмис айдарлы балаларды басқа бир елдиң бийперзент ханы Шасмўар асырап алады. Оның хаялы Ақдәўлет балаларға батырлық хэм ерликтин, қызға ақыллықтын дарыўын болжаўды хэм оларға

Шәрияр және Әнжим деп ат қояды.

Дәстанның екінші бөлімі Шәрияр менен Әнжимнің жаслық шағына арналған. Олардың Дарап шахтың жауыз хаяллары менен дуахан кемпирдің иплас хәрекетлеріне қарсы күреседі. Шәриярдың өзіне мүнәсіп зайып ізлеуі, хәр қыйлы бәламатлар менен жүргізген сауашлары, ер жүрекли Әнжимнің өз ағасын түрлі қыйыншылықтардан қутқаруы, екі тууысқанның Бұлбилгәя қусты бағындыруы т.б. толып атырған уақыялар хакқында айтылады.

Арадан уақыттың өтуі менен мөхрибан жүрекли Ақдәулет сырды ашады хәм Шәрияр менен Әнжимге ата-анасының кимлер екенін айтады. Балалар өз еліне қайтады және көп излестіріуден кейін өзлерінің анасын табады.

Дәстанның ақырында жәуыз күшлердің сыры ашылады. Бүйгінә балаларды көп азаптарға гирипдар еткен мәстан кемпир тандырға өртеліп өлтіріледі, ал мәккар тоғыз қатын шөлге қуып тасланады. Хан Гүлшараға қосылып, үлкен той береді. Өз тахтын баласы Шәриярға инам етеді.

Бұл дәстандағы Гүлшараның аянышлы тәғдири әйемги грек мифологиясының жарқын сәулелі қахарманы Антилопаны еске түсіреді.

-Антилопа Фиф патшасы Никтейдің қызы. Ол Зевстен хәмледар болып қалғаннан кейін әкесінен қорқып Фивтен қашып шығады хәм Сикион қаласына келип, Эпопея патшаның хаялы болады. Никтей өлерінің алдында қызы Антилопаны күш жумсап қайтарып әкелиуді өзінің иниси Ликке тапсырады. Лик ағасының өтінішін орындап, Эпопеяны өлтіреді де, Антилопаны алып қайтады. Антилопа жолда қиятырып Киферон тауының етегінде Аифион хәм Зет атлы егиз бала туады.

«Шәрияр» дәстанының сюжетіне уқсас мотивлерді «Дильрукуш», «Патша хәм қызлар» сыяқлы түрк халық ертекерінде де көптеп ушыратамыз. Мәселен, «Патша хәм қызлар» ертегінің баслануы, яғни патшаның өз пұқараларына түнде от жақпай отыруы бұйырығы, елді аралайман деуі «Шәрияр» дәстанынан азы-кем парық етеді. Ал, оның түнде қаланы аралап жүріп, бір жайда үш тууысқан қыздың өз-ара әңгімелесіп отырған сөздерін тыңдағанындағы уқсаслықты қараң: Қызлардың ең үлкени: - Егер, маған патша үйленсе, оның хәмме әскери бір мүйешіне ғана жайласқандай жайып үлкен гилем тоқып берер едим, хәттеки ол гилемнің бос турған жағын бүклеп қояр еді, - десе ортаншысы: - егер, патша маған үйленсе, мен оның хәмме әскеріне жетерліктей палау асар едим, - дейді, ал генжеси: егер, патша маған үйленсе, мен оған ай маңдайлы ул, күн маңдайлы қыз тууып берер едим, - дейді.

Патша араға үлкен ағасын салып қызлардың үшеуін де айттырып алады. Арадан уақыт өтуі менен олардың екеуінің орынланбайтуғын уәделерді бергені мәлім болады. Патша олардың әкеуін де ғаз бағуға жаллайды, ал генже қыз ай-күні толғанда, уәдесін орындайды хәм патшаға ай маңдайлы ул, күн маңдайлы қыз тууып береді. Синдисинің бахтын қызғанған қыз апалары нәрестелердің оның киндик шешесіне: «сен балаларды ұрлап алып, олардың орнына күшік салып қой!» дейді. Киндик шеше нәрестелерді сандыққа салып Дунайға ылақтырып жибереді. Шикәрда жүрген патшаның хаялының күшік туғанын хабарлайды. Патша балалардың анасын үш жолдың дәрбентіне бел бууына шекем көміп хәм өткен-кеткенлерге оның бетіне теуіп кете беріуді бұйырады. Балалар салынған сандық толқын менен ағып барып, бір атауға шығады. Жылаған балалардың дауысын есितкен бір дәруіш оларды тауып алады. Балалар үлкейе береді.

«Шәрияр» дәстаны менен ертектің уқсаслығы ұсыманда тамаланады. Лекин, шығармадағы бийгүна балалардың жаланыуы, ақыр соңында олардың мұрад-мақсетіне жетісіп, әке тахтына, байлығына ийе болыу уақыялары оғада сәйкес келеді.

«Дильрукуш» ертегі де «Патша хәм қызлар» ертегінің мазмұны менен өз ара уқсас. Бұнда да залым апаларының жаласына қалған генжетай қыз, оның тууған балаларының күшік хәм пышық пенен алмастырылуы ақыбетінде жауызлықтың ешқараланып, жақсы нийеттің жеңіп шығыуы сүрлетіледі.

И.Н. Винников тәрпіннен Бухара арабларының арасынан жазып алынған «Үш жанан» ертегінің айырым көріністері «Шәрияр» дәстанын еске түсіріп тұрады: «булақтан ат суғаруға келген Әмир сол жерде үш қыздың отырғанын көреді. Ол «Сизлер жин емессіздер ме?» деп сарайды, қызлар: - жоқ, бизлер адамның әуладымыз, - дейді. «Қызлардың

үлкени: - «Мен гилем тоқыйман, сенің хәмме адамың оның бір мушына жайғасады-дейді, ортаншысы: - Бийдайдың бір дәнесінен хәмме адамыңа ауқат тайынлайман десе, генжеси: - Мен алтын шашлы бала тууып бермен, - дейді. Хәмме ертекердегідей екі үлкен қыз уәделерінен шыға алмайды, ал ең кішкесі егиз балалы болады. Хәялы жас босанарда алыстағы бір қаласын аралап жүрген болады. Екі қыз апасы синдисінен тууған балаларының орнына күшік салып қояды. Балаларды бір кемпирге береді. Оны тағы бір кемпир тауып алып, асырап сақлайды.

Әмир хаялының күшік туғанын еситіп, оны жол дәрбентіне апарып, бел бууына шекем көшіп қойыуды бұйырады. Өткен-кеткенлер бетіне топырақ шашсын, дейді. Соннан арадан уақыт өтуі менен сыр ашылады. Айыпкерлер жазаланады.

Қазақтардың «Алтын айдар», қырғыздардың «Бийхая қатынлар» ертекері уақыялардың баянланыу барысында айырым айырмашылықтарды есапламағанда мазмұны бойынша бирін-бири тәкирарлайды. Екі ертекте де перзент дағына түскен патша қаңғырып баратырып бір жайда өз-ара сырласып отырған тууысқан үш қызды көріуі алтын айдарлы бала, мәстан кемпир ямаса ғайыптан тайған бирейдің унамсыз хәрекеттері хәм тағы басқа да мотивлер қайталанып отырады. Көп ертекерде қыз апаларының өзінің тууысқан синдисіне іслеген зулымдықтары менен жаманлықтары тез-тез қайталаңады. Бұл арқалы ертекер дәретиушілер адам көкірегінә жаман пикир қире қойса, оның хеш нәрседен тайынбайтуғын иплас іслерге қол ұрғызатуғынын, хәттеки тууысқанын да аямайтуғын ашып көрсетіуге нийет еткен болса керек. Сондай-ақ жаңа тууылған нәрестелердің алтын хәм гүмис айдарлы ямаса қол-аяқтарының алтынланған болыуы, олардың келешегінің де айдын хәм абат болатуғынын, ал өзлерінің шеннен тыс хасыл туқымлы адамлардың әуладлары екенінен дәрек беріп тұрғандай.

Дәстанлардағы күндеслік хәм күншіллік мотивтері ерте заманлардан баслап-ақ ауызеки халық дәретиушілігінде кеңнен орын алып қиятырған мотив. Бұл ауыспалы мотивлер де халықтың өзіне тән салт-дәстүрі, үріп-әдеттері есапка алынады. Уақыялардың шийеленісуі, образлардың айқынланыуы күндеслік пенен күншілліктің иплас көріністері менен қосылып, анық көрініс тауып тұрады.

«Хасан хәм Хұрлика» атлы өзбек халық ертегіінде «Шәрияр» дәстанында уқсас көріністер оғада көп. Ахметжан деген саудагер Хасан хәм Хұрлика деген перзенті болады. Нәрестелердің анасы бала үстінен өліп кетеді, ал оларға ана орнына аң болған Зылайканың күншіллігі, балалардың көрген жәбири, азапқа шыдамаған Хұрликаның өз үйінен кетіуі, оның Султанхан патшаның ұлы Әнуарға қосылуы, Хұрликаның алтын ул, гүмис айдарлы қызы болыуы, бұл уақытта Әнуардың үйінен басқа жақта болыуы, оған балалы болғандығын айтып жазылған хаттың күншіл Зылайканың қолына түсіп, Әнуарға «халық пышық пенен күшік тууды» деп хабарлауы, Зылайканың жаманлығы менен Хұрлика сарайдан қуылуы сөз етіледі.

«Шәрияр» дәстанына сюжеті хәм композициялық қурылысы бойынша оғада жақын келетүгін өзбек халық ертекерінің бири «Хасан хәм Зухра». Бұл хакқында М.Нурмухамедов, А.Каримов, бұрынғырақ айтты өткен еді. Биз ұсы мақаламыздың тийкарғы объектиси «Шәрияр» дәстаны менен дүнья халықтары ауызеки дәретиушілігінің уқсас тәрәплери болғандықтан «Хасан хәм Зухра» ертегі менен «Шәрияр» дәстанының сабақлас, тамырлас, түп дәрегінің бири екеніне тәкирарый тоқтап өтеміз.

«Шәрияр» дәстаны менен «Хасан хәм Зухра» ертегінің бирінші бөлімінің мазмұн бағдары бирдей. Ертектеги бир патша 40 қатынның бирде бирейі тахт ийеси боларлық ул бала туумағанлықтан перзент дағына түседі, ал Дарапша хан тоғыз хаялынан ул бала көре алмайды. Ертекте хан өзінің уәзірінен үш ағайын қыздың тут ағашының астында отырып әрмандарын айтысқанын есцитеді. Қызлардың үлкени Нәсийбе: – егер, хан оны хаяллыққа алса, оған мазалы палау асатуғынлығын, генжеси Зулфия: – Хасан хәм Зухра деген егиз перзент тууып беретүгінын, айтысады. Бұл көрініс «Шәрияр» дәстанында азғана өзгешелігі болмаса, тап ұсылай берілген. Бирақ, дәстанда қызлардың әңгімесін патшаның өзі тыңлайды. Бұнда қызлардың гүрриндесетүгін орны тут ағашының асты емес, қарақалпақтардың миллий қара үйі. Ертекте өзбеклердің миллий тағамы палау сөз етілсе, дәстанда бир дәннен барлық әскеріне жететүгін шөрек әңгіме болады. Зулфия жас босанған уақытта патша шикәрға

жүреді. Оның қырық хаялы күншиллик етип аннан келген патшаға балалардың орнына ылақларды келтиреді. Дуўахан кемпир егиз бала салынған қапшықты жол дәрбентине апарып таслайды. Оларды кәрұан басы тауып алып, үйине апарып, оларға Хасан хәм Зухра де исим қояды. Балалар ер-жеткеннен кейін кәрұан басы оларға болған исти айтып береді. Дәстаннан ертектің айырмашылығы онда туўысканлардың балалық жыллары, басқа қалаға атланысы, Бұлбилгөя кусты жеңіуі сыяқлы ўақыялар сөз етилмейді. Ал, перзентлердің ата-анасы менен табысыуы оғада уқсас. Дәстанда олардың кимнің балалары екенін Жәхәнгир айтса, ертекте кәрұан басы еситтиреді. Ертекте патша Зулфияны зинданнан шығарып алып, басынан өткен ўақыялардың сырын билсе, дәстанда Шәриар Жәхәнгирдің жәрдемі менен Гүлшараны зинданнан шығарады хәм ол балалаларын табады. Ертекте де, дәстанда да күншил қатынлар, мәстан кемпир қатты жазаланады. Жаўыз күшлер әшкараланып, соңынан үлкен той болады.

Еркектер дәстанлардан көп бурын пайда болғандықтан халық арасына тез таралады. Айтыўшылар оларды жергилик-ли шараятқа ийкемлестіріп пайдаланады. Бундай әндийше келешекте дәретилетуғын ири сүйекли эпослық шығармалар болған дәстанлардың сюжетлик бағдарына үлкен тәсир жасап отырған.

Қырғызлардың «Хасан хәм Хусан», «Айсұлтан», түркменлердің «Галандар Султан», «Гүлжәхән» ертеклері, өзбек халық дәстанлары «Әдилхан», «Шийрин-Шекер», қазақ халық дәстаны «Муңлық-Зарлық» бизиң «Шәриар» дәстанымыз бенен мазмұнлас, айтажақ идеялық бағдары оғада уқсас болып келеді. Лекин, бул ертектер менен дәстанларда хәр бир халықтың өзлеріне тән миллий өзгешеликтері көринип турады. Ал, 1980-жылы Хорезмнің Ханқа районында жасаўшы Супы халфадан жазып алынған «Шахриёр» дәстаны болса, қарақалпақша «Шәриар» дәстаны версиясын азғана өзгеріслерге ушыраған кәтиблик қолжазба варианты. Бизиң пиризмизге, бул вариант версия дәрежесине жетпей қалған. Себеби, қарақалпақ халық дәстаны «Шәриар» күтә әйемги дәстан. Ол бизиң менен қоңсылас Хорезм елатына да сөзсиз кеңнен мәлим болған. Дәстанның қитабый қысса вариантларының негизин қарақалпақ версиясы қураўының мәніси, мине, усында.

Улыўма қарақалпақ халық дәстаны «Шәриар» дәстаны өзинің сюжетлик қатламлары бойынша түркий халықлар фольклоры менен бир қатарда дүнья халықлары фольклорындағы айырым шығармалары менен типологиялық уқсаслықларға ийе. Мысалы, «Шәриар» хәм «Муңлық-Зарлық» дәстанларының басланыўы, оннан кейинги ўақыялар ағымы бир-бирине оғада жақын. Перзент дағы, күнлес қатынлар, мәстан кемпир, сарайда жаңадан пайда болған жас қатын хәмиледар болып жас босанарда ханның үйінде болмаўы, балаларының тири екенін соңынан билиўи, олар менен табысыуы, жаўыз күшлердің әшкараланыўы, үлкен той болып, зулымға ушырағанлардың өз мақсетлеріне жетиўи... Мине, еки халық дәстанның ўақыялары тап усы бағдарда раўажланады. Сондай-ақ жас балаларға әўлийе-әнбийелер менен қырық шилтен ғайып еренлердің қол-қанағой болыўы еки дәстанда да үлкен әхмийетке ийе орын тутады. «Шәриар» дәстанында пирдің ролін Жәхәнгир тулпар атқарады.

Еки дәстанды дыққат пенен көзден өткергенимизде, мынадай айырмашылықтар көзге тасланады: «Муңлық-Зарлық» дәстанында балалар кийик сүтин емип, өзлери үңгирде жатып жабайы болып өссе, «Шәриар» дәстанында Шәриар менен Әнжим Шасыўар хан менен оның хаялы Ақдәўлеттин тәрбиясын көреді. «Шәриар» дәстанында турмыслық ўақыялар басым, ал «Муңлық-Зарлық» дәстанында қыялы ўақыялар көп.

Дәстанлардың тағы бир уқсас тәрәпи олардың қахармандарының бир себеплер менен басқа елге кетиўи. Лекин, жолда көрген қыйыншылықтары, душпан күшлері менен гүреси, оларды жеңип еллеріне аман-есен қайтып келиўи басқаша бериледи.

«Муңлық-Зарлық» дәстанында Зарлықтың басқа елге атланыўы күншил алпыс қатынның үгити себепши болса, «Шәриар» дәстанында Шәриарды Қандарша сулыўдың елине тоғыз ханымның тапсырмасы менен мәстан кемпир жумсайды. Сол қыздың жолында жүрип оны өлсин деп ойлайды. Зарлық Күлмес ханды бағындырып, Қуралайды дәўдің пән-жесинен қутқарып, өз меканына мол олжа менен қайтып келеді. Оннан кейін аң-аулаўға шығып жүрип алдынан қашқан кийикти қуғанда, ол қырық шилтен ғайып еренлер, болып шығады. Сол пир арқалы анасы Қаншайым менен табысады,

жаманлық еткенлер жазаға тартылады. Ал, «Шәриар» дәстанында Әнжим Бұлбилгөяны дуўадан жеңгеннен кейін оның дүнья-мүлки, ели, қаласы Шасыўар ханның жерине әкелип қондырылады. Буны иске асырыўға Жәхәнгир тулпар үлкен рол атқарады.

Айырым өзгешеликлеріне қарамай «Шәриар» хәм «Муңлық-Зарлық» дәстанларының түп-тийкарының бир дәректен шыққанын байқаўға болады. Еки халықтың жыраўлары бул дәстанларды жырлағанда миллий айырмашылықтарды усталық пенен көре билген хәм шеберлик пенен сүүретлеген халық ертеклерінің, дәстанларының, эпсана-аңызларының хәм қыялы қанатлы гүрриңлерінің (фантастикасының) бир-бирине тамырлас, уқсас, идеялық бағдар бирлигин айтқанымызда, биз А.С.Пушкиннің ертеклерін атлап өте алмаймыз. Әсиресе уллы шайырдың «Салтан патша хакқында ертеке» шығармасының бизиң «Шәриар» дәстанымыз бенен хайран қаларлық уқсаслығын атаў оғада орынлы. Дәстанды оқый баслағанда-ақ А.С.Пушкиннің ертеги ериксиз еске түсе береді: «Үш қыз әйнек алдында, кесте тигип отырып, әрманларын айтысады. Үлкени патшаның хаялы болса, пүткіл дүньяға той беретугының, ортаншысы егер патшаның хаялы болағойса, дүнья жүзине жететугың шыт тоқып беретугының, ал генже қыз «қудиретли күшли патшаға хаял болсам, оған батыр ул туўып беретугың айтады.» Буны пақсаның артында турған Салтан патша еситеди хәм қызлардың кишкесине үйлениўди, ал қалған екеўин аўкат писириўши хәм шыт тоқыўшы етип алыўды ойлайды».

Хаял жас босанғанда, Салтан патша атланыста жүреді. Қыздың апалары сиңлисинің бахытын күнлеп, мәстан кемпир арқалы патшаға хаялының бөриге уса бир мақлук туўғанын хабарлайды. Қәхәрленген патша хаялын туўғанлары менен қоса бочкаға салып, терең суўға ығызып жиберіўге буйрық береді. Бочка адамсыз бир атаўға ығып келеді. Бочкада күн санап емес, саат санап ер жеткен бала еркинликке шыққаннан кейін аң аулап жүрип, Ақ куўды куўып қиятырған шайкусты атып өлтиреді. Соңынан билсе ол шайкус емес, дуўахан екен. Ақ куў балаға мұдамы жақсылық ететугының айтады. Ақкуўдың қудирети менен атаўға үлкен сулыў қала пайда болады. Патшаның баласы Гвидон деген ат пенен ол жерде князлик ете баслайды.

Әкесін сағынған Гвидон Ақкуўдың қудирети менен сүйір шыбынға айланады хәм бир корабльге қонып әкеси Салтанның журтына барады. Ол әкесінің сарайында күншил тоқыўшы менен аспаздың хәм мәстан кемпирдің хұрметке бөленип жүргенін көзи менен көреді. Ал, корабльдің адамлары алыстағы әжайып қала, оның князь Гвидонның Салтанға сәлем жоллағаны хакқында айтады. Мәстан кемпир патшаға буның хәммеси өтирик дейди. «Шыбын»-Гвидон мәстанның оң көзин шағып, өз атаўына ушып кетеди.

Зериккен Гвидонның кеўлин көтеріў ушын Ақ куў атаўға шырша ағашының түбинде алтын жаңғақларды кемирип отыратугың тийинди пайда етеди. Соннан князь және шыбынға айланып, жолаўшы корабль менен өзинің әкесінің патшалығына жетеди. Саўдагерлер менен әжайып қала, алтын жаңғақларды кемирген тийин көргенлигин, жаңғақлардың қабақлары арасынан монет ақшалардың төгилип турғанын айтады хәм атаўдың басқарыўшысы князь Гвидонның Салтан патшаға сәлем жоллап атырғанын билдиреди. Патша атаўға қызығады. Ал, мәстан кемпир оны атаўға бар ма, деп үгитлейди. Шыбынға айланған Гвидон бул мәртебе мәстан кемпирдің шеп көзин шағады да ушып кетеди.

Қапаланған Гвидонның кеўлин көтеріў ушын баяғы Ақ куў оның хызметине Черномор басқарған отыз үш бахадырды тайын етеди. Үшінши мәртебе князь Гвидон атасының сарайында хәррегенге айланып пайда болады хәм тағы да саўдагерлердің әжайып атаў, Черномор баслаған отыз үш бахадыр хакқында айтқанын өз қулағы менен еситеди. Мәстан кемпир Салтан патшаны гөззал мәлийке хакқында әңгеме менен алдандырмақшы болады. Хәрреген болып ушып жүрген Гвидон бул сапары жаўыз кемпирдің мұрын шағады.

Князь Гвидон қапа болады, енди оған «Бұрымларының астында ай нуры ойнап», «Маңлайында жулдыз жанып турған» мәлийке керек екен. Ақ куў гөззал қызға айланады да Гвидон оған үйленеди.

Саяхатшы-саўдагерлер Салтан патшаға және де алтын гүмбезли бар әжайып қала, хрусталь жайда жасаўшы тийин, қаланы қорғап турған Черномор баслаған отыз үш бахадыр, князь Гвидонның гөззал хаялы, оның Салтан патшаны бас ийип, қонаққа шақырғаны хакқында хабарлайды.

Салтан паша күншил еки хаялдың, кемпирдің үгітлерін тыңламай атауға жол алады. Оның алдынан князь Гвидонның өзі шығады. Патша саудагерлер айтқан қаланы, тийинди, батырларды, князьдің маңлайында күн жанған хаялын көреді. Ең баслысы-патша өзінің қостарын таныйды. Жауызлықтың сыры ашылады. Лекин, патша куаныш үстінде айыпкерлерді қатты жазалау райынан қайтады. Әдилік орнайды, той басланады.

А.С.Пушкин ертегінің басы хәм ақыры «Шәриар» дәстаны менен көп уқсаслықтарға ийе. Шәриар да, Гвидон да өз ата-аналарын сағынады. Мәстан кемпир биймәлим бир қаланы Шәриарға тап Бабарихадай болып мақтайды. Сыйқырлы Тахтазарин қаласындағы жайлардың дийәуаллары алтыннан, гүмистен хәм мәрмерден, Гвидонның қаласының алтын гүмбезли ширкеулері, хрусталь сарайы, алтын жаңғақ шаққан тийин бир-бирине уқсас. Тахтазарин қаласының ийеси Жулдызхан, ал Пушкин ертегіндегі Ақ куу мәлийкениң маңлайында жулдыз жанады. Шәриар менен Әнжимнің

гүмис айдары менен Ақ куу мәлийкениң «шашының астындағы толған айдың онша айырмашылығы жоқ.

Уллы шайыр «Салтан патша хәкқындағы ертегін» жазған да, сөзсиз ауыспалы сюжеттерді пайдаланған хәм халық арасында бурыннан кеңнен мәлим болған аңызларға өзінің ой-дан шығарған қияллы фантазиясын қосқан. Бул хәмме жазыуыға тән. Әлле қандай бир қызықлы әңгімеден тәсірленіп, оны өзлестіріу дәретіуші адамы ушын айып емес. Н.Г. Чернышевский «Салтан патша хәкқында ертегі»н қайта исленген ертеклер қатарына жатқызып оны, басқа халықлар ертектері тийкарында жазылған ертек, деп атайды.

Улыұма, «Шәриар» дәстаны менен туысқан халықлар ертектері менен дәстанларының уқсаслықтары хәм сюжеттик бағдарларының бирлигін илим ушын әхмийети үлкен. Бул, бириншиден, Шығыс халықлары сюжетлеринин айырым классикалық шығармалар ушын идеялық-эстетикалық дәрек болып хызмет еткенін көрсетсе, екіншиден, бул, шығармалардың жанрлық өзгешелигін келтиріп шығаруға да мәлим дәрежеде поэтикалық тәсір жасағанлығын аңлатады.

Әдебиятлар

1. Гомер. Одиссея. –М.: Гослитиздат, 1959.
2. Жирмунский В.М Сравнительная литературоведения Восток и Запад –Л.: «Наука», 1979.
3. Максетов Қ.М. «Шәриар» дәстанының тили хәкқында. // ӨзРИАҚБ «Хабаршы» журналы, №2. 1960.
4. Максетов Қ.М «Шәриар» дәстаны хәкқында. // ӨзРИАҚБ «Хабаршы» журналы №2. 1973.
5. Максетов К. Қарақалпақ дәстаны «Шәриар», (көп томлык) Қарақалпақ фольклоры, XIII том. Алғы сөз. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
6. Пропп В.Я.Русский героический эпос. –Л.: «Наука», 1955.

Мақолада «Шариёр» достонининг сюжет қатламларининг пайдо бўлиш манбалари ўрганилиб, Ғарб ва Шарқ халқлари фольклори билан адабиётига хос кўпгина кўчма эртақ сюжетлар талқин қилинган. Ушбу сюжетлар «Шариёр» достонининг пайдо бўлишида ғоявий-эстетик манба вазифасини бажарганлиги ишончли далиллар билан асосланилиб, «Шариёр» достони А.С.Пушкиннинг «Шох султон ҳақидаги эртақ» каби асарларнинг пайдо бўлишида эстетик омил сифатида хизмат қилганлиги ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются истоки появления сюжетных слоёв дастана «Шаррьяр» анализируются переносные сказочные сюжеты присущие литературе и фольклору народов Востока Запада. На основе достоверных фактов утверждается, что эти сюжеты послужили идейно-эстетическим источником в создании дастана «Шарьяр». Дастан «Шарьяр» является эстетическим фактором подобно произведению А.С.Пушкина «Сказка о царе Салтане».

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

The article deals with the origin of plot layers of the dastan «Shariyar», there were analyzed the transferred fairy-tale plots typical for literature and folklore of the East and West. On the basis of facts it is stated that these plots served as an ideal-aesthetic push in creation of the epos «Shariyar». The epos «Shariyar» is an aesthetic factor like the work «Fairy-tale about tsar Saltan» by A.S.Pushkin.

«ЖӘХАНША» ДӘСТАНЫНЫҢ ӨЗИНЕ ТӘН ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Ж.Қ.Мамбетов - докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы

Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сұзлар: «Жәханша» достони, генезис, жанрий хусусияти, типология.

Ключевые слова: дастан «Жаханша», генезис, жанровые особенности, типология.

Key words: dastan «Jakhansha», genesis, genre peculiarities, typology.

Қарақалпақлар Туран жериниң ең ески тұрғынларынан есапланып, әзелден түркий тиллес халықлардың бири болған. Олардың халық ауызеки дәретіушилигиндеги жанрлық, мазмунлық хәм формалық өзгешелиги, басқаларда қайталанбайтуғын социаллық белгилер бизиң бул пикиримизди дәлиллейди, десек қәтелеспеймиз. Ата-бабаларымыздың халықтың өтмиштеги социаллық-жәмийетлик турмысынан мысқаллап топлаған даналық ақыл-нәсият тәжірибелериниң жемисли нәтижеси болған руўхый санасы миллий фольклорымызда да қәлиплескен хәм жәмленген. Әсирлер даўамында топланып қиятырған фольклорымыз, өтмиш тарийхымыздың елегинен өткерилип, келешек әўладқа-бизге шекем (хәм кейинги әўладқа) мәдений руўхый ғәзийне халында жетіуінде халық арасынан шыққан жыраулар хәм бақсылар, шешенлер хәм диләуарлардың орны айрықша.

Мине усындай халық дүрданаларын әўладтан-әўладқа жеткерип келген жыраулардың бири Қарақалпақстан хәм Өзбекстан халық жырышысы Қурбанбай Тәжибаевтың жеке-индивидуал репертуары, соның ишинде жыраўдың атқарған «Жәханша» дәстаны хәзирги күнде илимий изертлениўди талап ететуғын фольклорлық машқалалардың бири екенлиги сөзсиз.

«Жәханша» дәстанының жазып алынуы, изертлениу тарийхы, дәстанды жырлаған жыраўдың дәретіушилик өзгешеликтери хәкқында бүгинги күнге шекем анық хәм кең көлемли илимий изертлеу жұмыслары толық хәм хәр тәрәпке орынланбады. Бирақ, бул дәстан бойынша «Әмиўдәрә» журналының 1974-жыл №8 санында шолыу формасындағы

дәслеппи пикирди илимпазлардан Наўрыз Жапаков билдирди хәм ол өз мақаласында дәстанды хәр тәрәпке изертлеу объектине айландыруу ўақтының жеткенлигин айтады.

«Жәханша» дәстаны 1956-жылы М.Сейтаниязов тәрәпинен Қурбанбай жыраўдан жазып алынды. Дәстанның қолжазбасы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөліми фундаментал китапханасының қолжазбалар фондында (тәртип П-284, № 88206 менен) сақлаулы тур. Дәстанның көлеми 8000нан аслам қатардан ибарат болып, «Жәханша» дәстаны 1990-жылы биринши рет «Қарақалпақ фольклоры»ның XX томында басқа дәстанлар менен бирге баспадан шықты. Дәстан өз алдына китап халында басылмады.

Ғәрезсизликтен кейин халқымыздың руўхый-мәдений мийраслары дәўир талабына сай өзиниң шын мәнісиндеги бахасын алыуға кең имканиятлар жаратылды. «Жәханша» дәстаны да архивтеги қолжазбадағы оригиналлығын сақтаған халда Қарақалпақ фольклорының 100 томлығына киргизилип, 43-56-томларда екінши рет баспа жүзин көрди. Дәстанда орын алған гейпара сөзлерге түсиндирме берилди.

Дәстанның дәрелиу дәўири, архитип орталығы бойынша илимпаз Н.Жапаков: «Дәстанда Уратөбедеги Жәханшаның ели менен татар (ноғай) елиниң бурында бир ел, бир мәнәкени ашықтан-ашық айтылады. Бул жағдайды жыраулар ядтан шығарған болмауы керек. Ал, дәстандағы «Қарақалпақ, қайшылы урыўы» хәм «татар» деген атамалар соң қосылған болыуы керек. Буннан дәстанның қарақалпақ халқының бай ауызеки көркем творчествосының бири екені бийкарланбайды. Себеби, сол дәўирде хәзирги қарақалпақ халқы ноғайлы-